

श्री क्षेत्र जांबसमर्थ यात्रा उत्सवाच्या अभिक्षेत्रीय प्रारूपाचा - एक भौगोलिक अभ्यास

प्रा. डॉ. भाऊसाहेब सोनाजी देवकर

(भूगोल विभाग)

संत रामदास महाविद्यालय

घनसावंगी जि. जालना

भारतीय संस्कृती मध्ये प्राचीन काळापासून यात्रा उत्सवाचे महत्व अनन्य साधारण आहे. भारतातील अनेक प्रदेशांमध्ये व त्या प्रदेशातील अनेक विभागात वेगवेगळ्या प्रकारच्या देवान घेवाणाच्या माध्यमातून खरेदी विक्री स्वरूपात व्यापार विषयक आर्थिक क्रिया होत असतात. या सर्वांचा आधार प्राचीन काळापासून चालत आलेल्या सांस्कृतिक, सामाजिक आणि अध्यात्मिक दृष्ट्या पाहता धर्माच्या व देवतांच्या जन्म उत्सवातून ही क्रिया चालत आलेली दिसते. आधुनिक काळामध्ये यात्रेचा कालावधी कमी होत असून त्यांचे महत्व ही कमी होत असल्याचे दिसून येते. परंतु पुर्व कालीन यात्रांच्या कालावधी विषयी विचार करता असे लक्षात येते की, यात्रेचा कालावधी एक दिवसापासून ते एक महिने, व दोन महिने, असल्याचे समजते. सधन व विस्तृत प्रदेशातील लोकांना मानसिक सुख व समाधानासाठी आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक व सांस्कृतिक सेवा मिळविण्याचे माध्यम यात्रा आहे. तसेच भारता सारख्या देशात ग्रामीण अर्थव्यवस्था शेतीवर आधारित असल्याने विविध वस्तुची देवाण - घेवाण करण्याची संधी यात्रेच्या माध्यमातून प्राप्त होते. याच बरोबर सामाजिक व सांस्कृतिक जीवनामधील नातेवाईक मित्र मंडळी यांच्याशी संवाद साधण्यासाठी यात्रेचा कालावधी माध्यम ठरला जातो. यात्रा उत्सवाच्या स्थानावर धार्मिक, आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक तसेच राजकीय भौगोलिक घटकांचाही प्रभाव झालेला दिसून येतो. जालना जिल्हयातील एकूण यात्रा स्थळे जवळपास 250 च्या जवळपास असून यामध्ये मुख्यतः प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये श्री क्षेत्र जांबसमर्थ यात्रा स्थळाच्या अभिक्षेत्रीय प्रारूपावर प्रभाव टाकण्यात आलेला असून भौगोलिक दृष्ट्या अभ्यास केलेला आहे.

बीजसंज्ञा :- अभिक्षेत्र प्रारूप, यात्रा व्यापारी केंद्रे, तिर्थक्षेत्र महत्व, यात्रा स्थळे व सामाजिक आणि धार्मिक स्वरूप.

प्रस्तावना :-

राष्ट्रगुरु श्री. समर्थ रामदास स्वामींच्या जन्माने पावन झालेले जांबसमर्थ गांव अखिल महाराष्ट्राचे तीर्थ स्थान आहे. श्री. समर्थ रामदास स्वामी यांचा जन्म शके 1530 चैत्र शुद्ध नवमी म्हणजेच सन 1608 सालच्या श्री राम नवमीच्या दिवशी बरोबर राम जन्माच्या वेळी झाला. श्री. रामदास स्वामींचे श्री राम दैवत यांचा व एकनिष्ठ भक्त समर्थ रामदास या गुरुशिष्यांची जन्मतिथी व जन्मवेळ एकच असण्याचा योग जांबसमर्थ शिवाय कोठेही इतरत्र आढळत नाही. जांब हे गांव पुर्वीच्या औरंगाबाद जिल्हयात व आताच्या जालना जिल्हयातील घनसावंगी तालुक्यात वसलेले सधन खेडे आहे. श्री. क्षेत्र जांबसमर्थ हे गांव आनंदी नदी काठी वसलेले असून श्रीक्षेत्र जांबसमर्थ येथे मागील 450 वर्षापासून श्रीराम नवमी जन्मउत्सव दरवर्षी चैत्र महिन्यात गुढीपाढवा ते रामनवमी दरम्यान साजरा होत आलेला आहे. या बरोबरच या कालावधी दरम्यान यात्रेचा कालावधी ही जवळपास 10 दिवसांचा असतो. हजारो भक्त या उत्सवाच्या निमित्ताने व वस्तु देवाण - घेवाणाच्या व मनोरंजनाच्या निमित्ताने यात्रा प्रेमी भेट देतात. याच बरोबर यात्राच्या ठिकाणी अनेक लहान मोठी दुकाने उभारलेली असतात. तसेच कर्मनुक्रीची साधने यात्रेच्या निमित्ताने आलेली असतात. जांबसमर्थ हे गांव पठारी भागावर असून चौहो बाजुने

सुपीक काळी मृदा असणारी पाणभरी जमिन आहे. तसेच गावांत येण्यासाठी दोन पक्के रस्ते व सहा कच्चे रस्ते आहेत. यात्रेची जागा गावांच्या पश्चिम - वायेव्य भागात असून पाण्याची व्यवस्था उत्तम आहे. अशा विविध वैशिष्ट्य पुर्ण भौगोलिक घटकांचा व नैसर्गिक रचनेचा प्रभाव यात्रेच्या अभिक्षेत्रीय प्रारूपाचा झालेला आहे. यात्रा मध्ये विविध प्रकारची दुकाने असून त्यांच्या प्रकारानुसार यात्रेतील दुकानाची जागा कायम ठरत असते. व काही वेळाती ठरवून दिली जाते. यावरूनच या यात्रेचे अभिक्षेत्रीय प्रारूप ठरत असते. म्हणून यात्राच्या अभिक्षेत्रीय प्रारूपावर धार्मिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, सामाजिक, व राजकीय घटकांचा सुध्दा परिणाम झालेला आहे.

अभ्यास क्षेत्र :-

प्रस्तुत शोध निबंधनासाठी निवडण्यात आलेले अभ्यास क्षेत्र हे श्रीक्षेत्र जांबसमर्थ हे गाव घनसावंगी तालुक्यात आहे. जांबसमर्थ हे गाव घनसावंगी शहरापासून पुर्वेस फक्त 25 कि.मी अंतरावर आहे. गावाचे अक्षवृत्तीय स्थान 19.4037 उत्तर अक्षांश व रेखावृत्तीय स्थान 76.1160 पूर्व रेखावृत्तावर आहे. शोध निबंध अभ्यासासाठी निवडलेल्या श्रीक्षेत्र जांबसमर्थ गावाचे एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळ 2090 हेक्टर इतके आहे. एकूण शेती पीकाखालील क्षेत्र 1780 हेक्टर इतके आहे. त्यापैकी 660 हेक्टर क्षेत्र ओलीताखाली आहे. प्रस्तुत शोध

निबंधनासाठी निवडण्यात आलेल्या श्रीक्षेत्र जांबसमर्थयेथील एकूण लोकसंख्या 2011 च्या जनगणनेनुसार एकूण लोकसंख्या 2615 आहे आहे. यात पुरुषांची संख्या 1366 व स्त्रियांची संख्या 1249 आहे. येथील लिंग गुणोत्तर 914 इतके आढळून आले .

शोध निबंधाचा उद्देश :-

1. श्रीक्षेत्र जांबसमर्थ यात्रेच्या अभिक्षेत्रीय प्रारूपाचे भौगोलिक दृष्ट्या अध्ययन करणे.
2. श्रीक्षेत्र जांबसमर्थ यात्रा उत्सावाच्या इतिहासिक परंपरेचा अभ्यास करून यात्रेतील दुकानाची विविधता अभ्यासने.
3. यात्रा उत्सावाचा सामाजातील लोकसंख्येवर झालेला आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक व धार्मिक कार्याचा परिणाम यांचा अभ्यास करणे.
4. तीर्थक्षेत्राची व यात्रेची सध्या स्थितीची वैशिष्ट्ये अभ्यासने.

माहिती स्रोत व संशोधन पध्दती :-

प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये प्राथमिक व द्वितीय स्वरूपाच्या माहितीचा उपयोग केलेला आहे. त्याकरिता जालना जिल्हयाच्या आर्थिक व सामाजिक समालोचन यांचा वापर विवेचन करतांना केलेला आहे त्याचप्रमाणे शोध निबंधासाठी क्षेत्रीय कार्यालयाद्वारे 2016 -17 ची आकडेवारी एकत्रित करून याच बरोबर ग्रामपंचायत कार्यालय जांबसमर्थ, तलाठी कार्यालय जांबसमर्थ या बरोबरच श्रीराम मंदिर, व श्रीसमर्थ मंदिर येथील ऐतिहासिक माहिती एकत्रित करून याबरोबरच घनसावंगी तहसिल कार्यालयातून माहिती गोळा केलेली असून आकडेवारीचे विश्लेषण करण्याकरिता योग्य सांख्यिकी पध्दतीचा उपयोग करण्यात आला.

पूर्व इतिहास व विषय विवेचन :-

प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये जालना जिल्हयातील एकूण यात्रा स्थळांपैकी घनसावंगी तालुक्यातील प्रसिध्द अशा प्राचीन यात्रेचा म्हणजे जांबसमर्थ येथे श्रीराम नवमी उत्सवा निर्मित्त चालत आलेल्या यात्राच्या अभिक्षेत्रीय प्रारूपांचा चिकित्सक भौगोलिक अभ्यास करण्यात आलेला आहे. यात्रेचे अभिक्षेत्रीय प्रारूप हे यात्रेतील दुकानांची संख्या , दुकानाचा प्रकार आणि यात्रेतील उपलब्ध असलेली मोकळी जागा यावर अवलंबून असते. उत्सवातील यात्रा ही अस्थायी स्वरूपांची असून यात्रेचे अभिक्षेत्रीय प्रारूपही अस्थायी स्वरूपाचे असते श्रीक्षेत्र जांबसमर्थ येथील यात्रेची प्रशासकीय जबाबदारी तहसिल कार्यालय घनसावंगी व ग्रामपंचायत कार्यालय जांबसमर्थ यांच्याकडे आहे. सदरील यात्रेची जागा ठरविण्याचा अधिकार ग्रामपंचायत कार्यालय जांबसमर्थ यांच्याकडे असून त्या यात्रेच्या स्वरूपानुसार

प्रशासकीय यंत्रणा तलाठी, कार्यालयामार्फत तहसिल च्या वतील वापरण्यात येते. तसेच यात्रेच्या जागावर दुकानाच्या प्रकारानुसार जागेची आकणी करून ती प्रतिवर्षी प्रमाणे ग्रामपंचायत कडे यात्रा कर भरून दिली जाते. त्यामुळे यात्रेच्या अभिक्षेत्राच्या प्रारूपावर प्रशासकीय घटकाचा प्रभाव सर्वाधिक असतो. याच बरोबर भौगोलिक , सामाजिक , व आर्थिक घटकांचा प्रभाव महत्वपूर्ण असतो.

इ.स. 15 व्या शतकाच्या सुरुवातीस जांब हे गाव वसविलेले असून हे इ. स. 1600 जहागिरीचे गाव म्हणून परिचीत झाले. जांब हे गांव सुर्याजी पंत ठोसर यांच्या घराण्याचे जाहागिरीचे गाव म्हणून परिसराचे 24 खेडे गावांचे मध्यवर्ती ठिकाण होते. इ.स. 1600 पासून जांब गावात श्रीराम नवमी उत्सवाची सुरुवात झाली . व तेव्हा पासून गुढीपांडवा ते श्रीराम नवमी अशी नऊ दिवसांची धार्मिक उत्सवासहीत यात्रेची परंपरा गावास लाभलेली आहे. श्रीराम नवमी उत्सवाच्या निमित्ताने भरणारी यात्रा ही इ. स 1608 मध्ये समर्थ रामदास स्वामी (नारायण सुर्याजीपंत ठोसर) यांच्या जन्मतिथी व वेळे पासून पुढे ही यात्रा गुरु आणि शिष्य या दोघांच्या जन्मतिथीच्या निमित्ताने एकत्रित भरण्यास सुरुवात झाली. समर्थ रामदास स्वामीचा जन्म चैत्र शुध्द रामनवमी शके 1530 म्हणजेच इ. स 1608 मध्ये बरोबर राम नवमीच्या दिवशी दुपारी राम जन्म उत्सवाच्या वेळी झाला. या योगायोगाने श्री. समर्थ रामदास स्वामी यांनी पुढे केलेल्या कार्याची ओळख धर्मकारण आणि राजकारण यांच्याही पलिकडे जाऊन त्या काळाच्या समाजापुढे श्रीप्रभु राम चंद्राचा आदर्श निर्माण करून याच बरोबर शक्तीची उपासक दैवत म्हणून मरगळलेल्या समाजाला चैतन्य निर्माण करण्यासाठी गावो गावी मारोती मंदिराची उभारणी करून समाजही उभा केला.

श्री समर्थाचे सजन्न गडावर देह वसन झाल्यानंतर इ.स 1682 नंतर जांब गाव हे श्री क्षेत्र जांबसमर्थ म्हणून पुर्ण जगाच्या समोर पुण्य भूमीच्या स्वरूपात प्रसिध्द झाले. श्री. क्षेत्र जांबसमर्थ गावांच्या प्रवेशद्वारासमोरच पुरातण व जागृत श्री मारोती मंदिर आहे या मंदिरातच श्री सुर्याजी पंत ठोसर यांना चैत्र शुध्द आष्टमीच्या दिवशी रात्री श्री प्रभु रामचंद्राचे दर्शन झाले. व श्रेष्ठ गंगाधर स्वामी (गंगाधर सुर्याजीपंत ठोसर) आणि समर्थ रामदास स्वामी (नारायण सुर्याजीपंत ठोसर) यांनाही वेगवेगळ्या कालावधी मध्ये श्रीरामाचे व श्री मारुतीचे दर्शन झाले आहे. म्हणून हे मारोती मंदिर यात्रेचे केंद्र स्थान असून यात्रेच्या वेळी लोकांनी अखंड गजबजलेले असते. येथील श्रीराम मंदिर हे जांब गाव वसल्यापासून आहे. येथेचे प्रथम श्रीराम नवमी उत्सवास सुरुवात झाली व श्री मारोती मंदिराच्या परिसरात यात्रा भरण्यास सुरुवात झाली. श्री समर्थ मंदिर हे समर्थ रामदास यांचे जन्म स्थानम्हणजे त्यांचे रहाते घर होय. हे आंनदी नदीच्या काठावर असून यांच

ठिकाणी श्रीराम तिर्थ डोह आहे. या डोहाच्या कडेला असलेल्या दोन्ही शेतमळ्यामध्ये समर्थ रामदास यांचे बालपण खेळयात गेलेले आहे. पुढे 11 फेब्रुवारी 1619 रोजी समर्थ रामदास (नारायण) हे जेव्हा आसनगांव येथून रात्रीच्या वेळी विवाहप्रसंगी प्रथम सावधान शब्द ऐकताच सर्व त्याग करून जेव्हा विवाहातून बोहल्यावरून निघून आले. व या रामतीर्थच्या जवळ असलेल्या वडाच्या झाडावरून ते सरळ गोदावरीच्या दिशेने निघून गेले. व पुढे त्यांनी नाशिक जवळील पंचवटी येथे 12 वर्ष उपासना केली. यास सर्व इतिहासावरून जांब समर्थ येथील यात्रा ही प्राचीन काळापासून दिवसे दिवस वाढत असलेली दिसून येते.

यात्रेचे अभिक्षेत्रीय प्रारूप :-

जांबसमर्थ येथील यात्रा ही गावात येणाऱ्या पक्क्या रस्त्यापासून ते मारोती मंदिर, श्री छत्रपती शिवाजी महाराज पुतळा, ग्रामपंचायत परिसर, भरत भेट परिसर, श्री गणपती मंदिर, श्री महादेव मंदिर व पुढे श्रीराम मंदिर ते श्री समर्थ मंदिर इथ पर्यंत आहे. येथील श्री. छत्रपती शिवाजी महाराज पुतळ्यांचे आनावरण इ.स 1969 तत्कालीन केंद्रीय गृहमंत्री मा. ना यशवंतराव चव्हाण यांच्या हस्ते झालेले आहे. जांबसमर्थ हे गांव पठारी भागावर असून गावात येणाऱ्या व श्री मारोती मंदिरा समोर मिळणाऱ्या चारही रस्त्यावर यात्रेतील वेगवेगळ्या प्रकारची दुकाने सजलेली असतात. श्री मारोती मंदिर ते श्री गणपती मंदिर, श्री महादेव मंदिर व पुढे श्रीराम मंदिर ते श्री समर्थ मंदिर इथ पर्यंत पुजा अर्चा, फळ प्रसाद, तसेच विविध साधनाची दुकाने असतात. सर्वसाधारणपणे संपूर्ण यात्रा ही गावांच्या पश्चिमेस असणाऱ्या रस्त्याच्या दोन्ही बाजूने व मोकळ्या मैदानी भागात असते. यात्रेची सुरुवात पश्चिमेकडील मैदानी भागापासून ते शेवट हा पुर्वेकडील श्री समर्थ मंदिरापर्यंत आहे.

तसेच केंद्रीय स्थान म्हणून श्री मारोती मंदिर व श्री. छत्रपती शिवाजी महाराज पुतळा या सभोताली दिसून येते. यात्रेचे एकूण क्षेत्रफळ सरासरी 1900 चौरस मीटर आहे. यात्रेच्या अभिक्षेत्रीय प्रारूपाचा चिकित्सक विचार केल्यास यात्रेची सुरुवात ही विविध मनोरंजनाच्या व गरजेच्या साधनातून होते. परंतु तिर्थक्षेत्राच्या ठिकाणी धार्मिक दृष्ट्या देव दर्शनाचा महत्वाचा भाग असून या सोबतच यात्रा उत्सवात विविध वस्तुची देवाण घेवाण करण्याची संधी ग्रामीण भागातील जनतेला वर्षातून एखादया वेळीच एकाच ठिकाणी यात्रेच्या स्थळी पहावयास मिळते. तेव्हा त्या विविधतेतील एकतेच्या स्वरूपास यात्रेचे स्वरूप येथे यामध्ये तिर्थ क्षेत्राच्या ठिकाणी येणारी दुकाने 1. पुजेचे साहित्य 2. प्रसादाची दुकाने 3. देव देवतांच्या प्रतिमा विकणारी दुकाने 4. इतर पुजेचे पुरक साहित्य विकणारी दुकाने याबरोबरच यात्रे करूच्या दृष्टीने मनोरंजनाच्या दृष्टीने साहित्याची दुकाने पुढील प्रमाणे असतात.

जांबसमर्थ यात्रा व्यापार केंद्राला सन 2017 च्या यात्रेमध्ये एकूण 394 दुकाने होती. ही एकूण 57 प्रकारच्या वस्तुची दुकाने असून त्यांची ढोबळमानाने वर्गवारी पुढीलप्रमाणे करता येईल.

जांबसमर्थ यात्रा केंद्रावरील दुकानांची वर्गवारी

अ.क्र	दुकानांचा प्रकार	संख्या
1	खेळणी व महिलांचे साहित्य	102
2	पुजेचे साहित्य	65
3	खाद्यपदार्थ	60
4	घरगुती टिकाऊ साहित्य	55
5	कापड	17
6	सेवा कार्य पाणी वाटप	15
7	मनोरंजन	10
8	फळ	20
9	इतर	50

वरील सारणीवरून असे स्पष्ट होते की, जांबसमर्थ यात्रा व्यापार केंद्रातील दुकानांमध्ये खेळणी व महिलांचे साहित्य, पुजेचे साहित्य, खाद्यपदार्थ या वस्तुची दुकाने जास्त प्रमाणात असतात. लोखंडी व पितळी भांडे, शेती अवजारे, दगडी जातेपाटे लाकडी वस्तु या सारख्या घरगुती टिकाऊ साहित्यांचे दुकाने सुध्दा मोठ्या प्रमाणात असतात. मागील दोन वर्षांपासून यात्रा प्रशासनाने लोकनाटयावर बंदी घातली आहे. तसेच टुरींग टॉकीजचे प्रमाण सुध्दा कमी झाले आहे.

निष्कर्ष :-

जांबसमर्थ यात्रेच्या अभिक्षेत्रीय प्रारूपावर भौगोलिक, आर्थिक, सामाजिक धार्मिक व सांस्कृतिक घटकांचा परिणाम झाला आहे. या यात्रेचे अभिक्षेत्रीय प्रारूप आयाताकार असून भौगोलिक रचनेमुळे येथील मंदिरे विखुरलेले आहे. त्यामुळे दुकाने सुध्दा विखुरलेली आढळतात. येथील दुकानामध्ये विविधता आढळून येते. राष्ट्रगुरु श्री. समर्थ रामदास स्वामीच्या जन्मानी पावन झालेले जांब गांव आज अखिल महाराष्ट्राचे नवे तर देशाचे प्रेरणास्थान, यात्रास्थान बनले आहे. लाखो भावीक दरवर्षी येथे दर्शनासाठी येत असता. कारण या सर्व भागात या महान संताच्या बाललिला झालेल्या असतात. त्याचप्रमाणे जांब गावही श्री समर्थांच्या बाललिलाने व पदस्पर्शाने पवित्र झालेले तिर्थक्षेत्र आहे. या भूमीत समर्थ रामदासानी आई ला " चिंता करतो विश्वाची " हे सांगितले. तसेच सावधान म्हणताच सावध हो श्री समर्थांनी देश व समाज कल्याणासाठी प्रयान केले. याच पंचक्रोशीतून.श्रीक्षेत्र जांब समर्थ या गावास श्रीक्षेत्राचा दर्जा तत्कालीन मुख्यमंत्री श्री. मनोहर जोशी यांनी युती शासनाच्या काळात दिला. तेव्हापासून खरी

विकासाची सुरुवात येथे झाली. परंतू आज पर्यंत म्हणावा तसा विकास काही झालेला नाही. तीर्थ क्षेत्र म्हणून जांब समर्थ विकास अपेक्षित आहे. तसा होत नाही. ती होण्याची सर्वाची अपेक्षा आहे .

संदर्भ :-

1. श्री समर्थ रामदास स्वामी चरित्र श्री विल बेलसर -
2. श्री समर्थ मंदिरातील पुरातन ग्रंथ संदर्भ. जांबसमर्थ
3. श्री समर्थ सार्वजनिक वाचनालय जांबसमर्थ .
4. श्रीराम मंदिरातील ग्रंथ संदर्भ जांबसमर्थ
5. आपला जालना जिल्हा. - प्रा. ठेभगवान का-
6. आपला जालना जिल्हा भूगोल - इयत्ता तिसरी .
7. महाराष्ट्राचा पर्यटन भूगोल.
8. महाराष्ट्र आपल्यास अॅटलास श्रीसमर्थ प्रकाशन औरंगाबाद .
9. आर्थिक भूगोल- प्रा खतीब.ए.के.डॉ.
१०. 'पर्यटन भूगोल' - डॉ. ागतोडे, प्रा. पारधी विद्या प्रकाशा ागपूर
११. डॉ. एस.बी. शिंदे पर्यटन भूगोल फडके प्रकाशा कोल्हापूर
१२. डॉ. विठ्ठल घारपूर पर्यटन भूगोल, पिंपळापूर प्रकाशा
१३. पर्यटन मार्गदर्शिक, समर्थ उद्योग औरंगाबाद
१४. www.maharashtratourism.gov.in

